

RECENZII

Florentin Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut cu unele contribuții la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova, Institutul Român de Tracologie, Bibliotheca Thracologica XXXVII, Editura Academiei Române, București, 2002, 591 p. + 59 planșe, 18 tabele și 7 hărți.*

Așa cum mărturisește și autorul în debutul lucrării, aceasta a luat naștere datorită necesității unei noi ordonări și totodată abordări a datelor mai vechi sau mai recente privind originea bronzului timpuriu în Moldova de la vest de Prut. O nouă interpretare a descoperirilor aparținând bronzului timpuriu în acest spațiu se impunea deoarece s-a dovedit că teoriile mai vechi, ce acreditau existența unei singure forme de manifestare culturală – Foltești II sau aspect cultural Bogdănești –, s-au dovedit a fi false. Cercetătorul atrage atenția, pe bună dreptate, că aceasta ar putea fi întregită sau corectată prin noi descoperiri sau prin publicarea unor săpături mai vechi. Deși și-a propus, printre altele, și realizarea unei scheme cronologice, acestea i s-ar fi sporit valoarea științifică prin existența unor date ¹⁴C.

Cartea, foarte bogată în conținut, este structurată pe trei mari capitole, precedate de o introducere.

În debutul lucrării sunt abordate mai multe probleme, prima fiind prezentarea cadrului geografic și a evoluției climei în mileniul III B.C., caracterizată ca fiind „uscată și rece”, influențând mobilitatea și structura economică a comunităților.

Pentru o înțelegere adecvată a perioadei bronzului timpuriu, F. Burtănescu realizează o discuție asupra perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului. Această prezentare se dovedește a fi utilă întrucât majoritatea manifestărilor culturale din bronzul timpuriu au avut la bază tocmai culturile perioadei de tranziție, un exemplu în acest sens fiind comunitățile Erbiceni – Hăbășești care vor contribui la nașterea grupului Târpești și la apariția așezării de la Dolheștii Mari, din prima parte a bronzului timpuriu.

Tot pentru a prefața discuția despre bronzul timpuriu, autorul prezintă un istoric al opiniilor privind conținutul cultural al perioadei menționate în Moldova însoțit de un catalog al descoperirilor

În primul capitol se încearcă definirea bronzului timpuriu, precum și delimitarea sa culturală și cronologică. F. Burtănescu consideră nașterea Bronzului timpuriu în jurul anului 2900 B.C., când, în urma unui nou val Jamnaja, ce împinge o parte a populației locale spre zone mai adăpostite, apar în partea centrală a țării forme de manifestare cu elemente ale „bronzului incipient” de tip Cățelu Nou – Coșereni – Zăbala – Târpești – Dolheștii Mari. În cadrul acestora din urmă este predominant fondul autohton de tranziție de tip Foltești târziu și Erbiceni târziu – Hăbășești – Cernavoda II târzie. Bronzul mijlociu în Moldova este plasat aproximativ 2100-2000 B.C.

Al doilea capitol constituie o prezentare a manifestărilor etno-culturale aparținând bronzului timpuriu din Moldova. La rândul său, este împărțit în cinci subcapitole, în cadrul cărora sunt abordate prezențele străine mediului moldovenesc, dar și complexele culturale de caracter mixt. Autorul prezintă minuțios grupurile culturale din bronzul timpuriu (Târpești,

Dolheștii Mari, Vânători – Bolotești), analizându-le atât sub aspect material, cât și spiritual, precizând aria de răspândire, originea și încercând datarea lor (cronologia folosită este cea relativă, cum am spus și mai sus elementele ^{14}C lipsind). De asemenea, au fost studiate manifestări culturale considerate ca reprezentând „extensia moldovenească a cercului cultural central-românesc: Aldești, Bogdănești – Todosceni”, prezențe de tip Schneckenberg B (puse sub semnul întrebării de către F. Burtănescu) și Jigodin (prin care se explică originea șnurului în depresiunea Onești), cărora li se adaugă descoperiri izolate încadrate în a doua jumătate a Bronzului timpuriu (mormântul de la Răcăciuni, ce poate fi un argument în favoarea pătrunderii elementelor culturale de origine sudică în aria șnurată nordică din vestul Ucrainei și sud-estul Poloniei, în inventarul său descoperindu-se căni cu analogii la Brăilița, ce își au originea în sud, în aria descoperirilor Ezerovo). Precizarea strânselor legături ale Bronzului timpuriu din Moldova cu spațiul pruto-nistean îi permite lui F. Burtănescu o amplă analiză a fenomenelor de tip de tip Jamnaja și catacombe. Moldova s-a aflat la periferia vestică a întinsei arii de răspândire a culturii Jamnaja, comunitățile acesteia pătrunzând în zona de sud-est, în interfluviul Bârlad (de la cursul mijlociu al Siretului la Prut și Dunăre, iar în nord, în Câmpia Moldovei, ambele zone oferind condiții favorabile economiei păstorești). Cercetătorul a realizat o descriere și o analiză detaliată a descoperirilor funerare Jamnaja, având în vedere poziția scheletului în morminte, orientarea, inventarul, caracteristicile construcției funerare, depunerile de ocră, precum și rezultatele analizelor antropologice. De asemenea, a alcătuit o schiță a evoluției cultural-cronologice a descoperirilor de tip Jamnaja pentru Moldova (schiță având un caracter preliminar) semnalând existența a trei grupe cultural-cronologice în funcție de tipul înmormântării (poziția scheletelor). Un aspect pozitiv sesizat în cadrul caracterizării culturii Jamnaja este folosirea datelor ^{14}C , care pot realiza o încadrare cronologică foarte bună.

Ca o mărturie a interferențelor culturale din bronzul timpuriu din Moldova, în lucrare au fost luate în considerare și descoperirile de caracter mixt, cum este cazul M22 de la Valea Lupului – *Fabrica Chimică*, la care a fost observată îmbinarea tradițiilor răsăritene (Jamnaja – prin construcția funerară, utilizarea ocrului), din aria ceramicii șnurate (tipul de amforă, poziția scheletului) și locale (decorul în X).

Cel de al treilea capitol conține periodizarea și caracterizarea succintă a etapelor Bronzului timpuriu. Astfel, F. Burtănescu afirmă că Bronzul timpuriu dintre Carpați și Prut poate fi împărțit în două mari etape: I și II. Pentru prima etapă se constată că, spre deosebire de perioada de tranziție, așezările sunt de tip sezonier, dovadă a unei vieți destul de instabile; în cea de doua, observă ceea ce numește „o destul de neobișnuită activare a deplasărilor vest – est, ca rezultat al unor frământări și mișcări în lanț ce au ca punct de plecare, probabil, bazinul Dunării de Mijloc”.

În cadrul unei note de final ne sunt expuse și câteva descoperiri din bronzul mijlociu și o anexă cuprinzând o tipologie a topoarelor, teslelor și dălților din silex descoperite în Moldova, care, alături de o ilustrație bogată, vin să întregescă o imagine bine conturată asupra perioadei de tranziție și a bronzului timpuriu din Moldova.

Florian Mihail

Rosa Mª Puig Moragón, Enrique Díes Cusí, Carlos Gómez Bellard, *Can Corda. Un asentamiento rural púnico-romano en el suroeste de Ibiza*, Museo arqueológico de Ibiza y Formentera, Eivissa, 2004, 175 p., ilustrații incluse în text.

Apărută sub egida Muzeului arheologic al Ibize și Formenterei lucrarea cuprinde o *Introducere* și trei capitole (fiecare cu mai multe subcapitole): *Așezări antice în sud-vestul insulei Ibiza* (p. 17-34), *Edificiile descoperite* (p. 35-88), *Studiul materialelor* (p. 91-128). Acestea sunt urmate de *Concluzii* (p. 129-151), *Bibliografia* (p. 152-156) și două *Anexe* (p. 157-171).

Acest studiu, realizat de către trei cercetători de la Universitatea din Valencia în cadrul proiectului de cercetări „Implantații rurale în Ibiza punică: peisaje, structuri și producție”, prezintă rezultatele obținute în urma celor trei campanii (1986-1988) de cercetare arheologică în așezarea punică și romană de la Can Corda (San Josep, Ibiza).

După o scurtă *Introducere* și o listă cu participanții la campaniile arheologice, în capitolul *Așezări antice în sud-vestul insulei Ibiza*, autorii prezintă *Cadrul geografic* în care se află amplasat situl, *Istoricul cercetărilor* și *Așezări antice din regiunea Es Cubells-Calla d'Hort*. Amplasată în apropierea coastei de SV a insulei, într-o zonă care cuprinde câteva dintre cele mai importante înălțimi ale Ibize, așezarea antică de la Can Corda se integrează în sistemul de așezări rurale din regiunea Es Cubells – Cala d'Hort (Can Pep d'en Curt, Can Roques, S'Era des Mataret, Can Sora), majoritatea cunoscute datorită cercetărilor lui Carlos Román Ferrer.

În subcapitolul *Istoricul cercetărilor* autorii fac o succintă prezentare a cercetărilor arheologice din Ibiza insistând mai ales asupra regiunii Es Cubells-Calla d'Hort, extrem de importantă prin exploatațile rurale antice existente aici. De aceea, considerăm necesar să oferim câteva date asupra evoluției cercetărilor arheologice din regiune și din Ibiza în general. În 1903 este creată Sociedad Arqueológica Ebusitana (S.A.E.) legată indisolubil de personalitatea lui C. Roman. Odată cu crearea S.A.E., după o serie de „intervenții” arheologice anterioare, sunt organizate campanii de cercetări arheologice regulate în necropola de la Puig des Molins (1903-1905 și 1909-1910), în cea de la Ses Torres, în sanctuarele Illa Plana (Ibiza) și Es Cuieram (Sant Vincent), în regiunea Sant Agustí și la Puig d'en Valls dar și în insula Formentera unde a fost cercetată necropola romană de la Can Gavino. Numit în 1912 director al Muzeului Arheologic al Ibize (M.A.I.), C. Roman încearcă organizarea unor cercetări arheologice regulate în așezarea de la Puig des Molins, intenție nerealizată din motive obscure (va reuși abia în 1921) dar a reușit cercetarea între 1917 și 1921 a numeroase situri din zona occidentală a insulei.

După abandonarea (parțială) în 1929 a activității arheologice de către C. Roman și în timpul Războiului Civil, arheologia din Ibiza traversează o perioadă dificilă. Relansarea avea să vină odată cu noul director M.A.I., José María Mañá, însă la un nivel mult mai modest decât în perioada anterioară. Cercetarea se axează pe așezarea de la Puig des Molins și pe sanctuarul de la Illa Plana, iar în 1955 este cercetată o zonă puțin cunoscută arheologic – Can Callarga (Sant Mateu), în nordul insulei.

Anii '70 încep cu cercetările efectuate de Miguel Tarradell și Matilde Font la Puig des Molins, extrem de importante pentru cercetătorii lumii punică și cu inițierea, în 1971, de către Institutul Arheologic al Universității Barcelona a programului de cercetare a necropolelor

rurale punică din Ibiza. În sfârșit, odată cu numirea lui Jorge H. Fernández în fruntea M.A.I. activitatea acestuia se axează pe probleme privind preistoria Ibizei, aspecte ale colonizării feniciene și pe impactul civilizației romane asupra insulei.

În anul 1982 încep demersurile pentru obținerea unui permis de cercetare a sitului de la Can Corda, în același timp cu inițierea cercetărilor, de către J. Ramon Torres, în așezarea de la Can Sora. Demersurile, îndelungate și dificile, s-au finalizat cu obținerea aprobării în 1985, după ce o bună parte din situl excelent conservat până atunci a fost practic răvășit de săpături clandestine. Continuate timp de trei campanii consecutive, săpăturile la Can Corda nu au fost finalizate datorită deciziei Guvernului Balearelor de a suspenda săpăturile arheologice deși exista pericolul distrugerii sitului.

Capitolul *Edificiile descoperite* prezintă structurile arhitectonice descoperite în urma cercetărilor de la Can Corda, oferind o descriere precisă a acestora și a relațiilor stratigrafice dintre ele și mai puțin o interpretare a funcționalității lor. Cele nouă ansambluri descoperite (o parte dintre acestea au fost afectate de intervențiile clandestine care au bulversat practic stratigrafia) cuprind o *cisterna*, foarte bine conservată, un spațiu destinat prelucrării măslinelor (pentru obținerea uleiului), un *patio* și diferite spații, dintre care unele nedefinite clar din punct de vedere funcțional.

Materialele descoperite în așezarea de la Can Corda sunt prezentate în capitolul *Studiul materialelor*. Ceramica este reprezentată prin: ceramica locală, imitație după cea campaniană, ceramică cu pereții fini, ceramică comună romană (mai ales formele *urceolus*, *lagoena* și fragmente de capace), ceramică de bucătărie de producție italică, ceramică de bucătărie africană, *terra sigillata* (italică, sud-galică, hispanică și nord-africană). Amforele au fost descoperite în număr mare, majoritatea de producție locală (90%) dar și un număr redus de piese de import (reprezentate prin tipurile Laietana I, Dressel 2-4 și Dressel 7-11). Subcapitolul *Alte materiale* semnaleză trei obiecte din os prelucrat (balamale) bine conservate dar care nu au putut fi datate cu precizie, un grup de patru fragmente ceramice (pereți de amfore locale punică), posibile *operculae* pentru ulcioare și un tipar circular de *terracotta*, incomplet, a cărui uzură dovedește o îndelungată utilizare.

Concluziile lucrării prezintă o scurtă descriere, din punct de vedere funcțional, a edificiilor descoperite, o propunere de restaurare a sitului, datarea acestuia precum și o încercare de integrare a așezării în sistemul de exploatații rurale din SV Ibize.

Pe baza tehnicii constructive a zidurilor, pe orientarea și relația existentă între acestea, autorii au putut constata perioade bine diferențiate de locuire, cu caracteristici distincte. Majoritatea edificiilor (cu excepția cisternei) au fost construite în primul sfert al sec. I p.Chr. și au funcționat până la sfârșitul aceluiași secol. Sfârșitul sec. I p.Chr. corespunde unei restructurări generale în zona Es Cubells – Calla d’Hort, în această perioadă fiind abandonate toate așezările rurale cu excepția așezării Can Sora, care își continuă existența o îndelungată perioadă de timp. Părăsirea acestor așezări a corespuns, consideră autorii, unei reforme a sistemului de exploatare agricolă care funcționase până atunci în această parte a insulei. Cisterna, construită între sfârșitul sec. III a.Chr. și începutul sec. II a.Chr., precum și o serie de materiale (tiparul descoperit în zona cisternei, cu bune analogii în lumea punică a sec. IV a.Chr., ceramica datată la sfârșitul sec. III a.Chr. și în sec. II a.Chr.), atestă existența unui orizont mai vechi la Can Corda.

Principala activitate agricolă documentată este prelucrarea măslinelor (obținerea uleiului) cu ajutorul unei prese dar, desigur, aceasta nu exclude existența și a altor activități rurale (cultivarea legumelor, creșterea animalelor – insuficient documentate).

Bibliografia și cele două *Anexe* ce conțin studii interdisciplinare dedicate arheomalacologiei (Sagrario Carrasco) și faunei de la Can Corda (Marra Cegarra, Juan Vicente Morales Pérez) întregesc acest interesant studiu.

Publicarea clară și precisă a cercetării efectuate, cu fotografii, planuri și figuri ilustrând inventarul, situația stratigrafică a așezării precum și realizarea unei reconstrucții istorice credibile, mai ales în condițiile în care situl nu a fost cercetat exhaustiv, constituie, credem noi, punctele forte al acestui studiu.

George Nuțu

Mihai Bărbulescu (coordonator), Silviu Chiș, Adrian Husar, Eduard Nemeth, Irina Nemeti, Sorin Nemeti, Mariana Pâslaru, Ana-Maria Sămărghițan, Alexandru Stănescu, Ilie Șandru, Catherine Wolf, *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, Presa Universitară Clujeană, Cluj 2003, 529 p., ilustrații incluse în text.

Elaborată de către un grup de cercetători sub conducerea prof. univ. M. Bărbulescu, *Funeraria Dacoromana* constituie, o spunem de la început, un model și o pildă pentru cei ce studiază domeniul atât de complex al arheologiei funerare.

Pe parcursul a cinci capitole (fiecare cu mai multe subcapitole) ne sunt prezentate principalele aspecte legate de *Ritualurile săvârșite cu prilejul înmormântării și ulterior* (p. 17-91), *Monumentul funerar, oglindă a societății romane provinciale* (p. 93-214), *Religie și credințe funerare* (p. 215-340), *Reflectarea unor grupuri etnice prin rit, ritual și monumente funerare* (p. 341-449), *Reminiscențele antice în spiritualitatea tradițională românească* (p. 451-480).

Încă din *Introducere* (p. 7-15), prof. univ. M. Bărbulescu subliniază că ”*Funeraria Dacoromana* nu este un manual, o sinteză care să trateze cu orice preț toate compartimentele pe care acest vast spațiu de cercetare le presupune, dar nu este nici un volum miscelaneu dictat de hazard”, stabilind, totodată, obiectivul acestei lucrări – „am încercat să reconstituim nu numai o lume a morților, ci și, în egală măsură, o dispărută lume a celor vii”.

Cap. I – *Ritualuri săvârșite cu prilejul înmormântării și ulterior* cuprinde trei subcapitole.

Ritualuri la înmormântare (Mariana Pâslaru, Mihai Bărbulescu). În acest subcapitol autorii fac o succintă prezentare a ritualurilor săvârșite cu prilejul înmormântării, ilustrate pe cale pur arheologică, prin reprezentările de pe monumentele funerare sau prin textele epitafe ale acestora. Prezența lucernelor (unul sau mai multe, cu 1, 2, 3 sau 4 arzătoare) este clar atestată în mormintele de incinerare și inhumație din Dacia romană dar, subliniază autorii, nu este un obicei generalizat. Ofrandele alimentare și asocierile de ofrande ce ilustrează credința vieții dincolo de mormânt, talismanele care atestă practicarea unor ritualuri în favoarea decedașilor (întâlnite la Gornea, Potaissa, Miercurea Sibiului, Romula) precum și descoperirea unei plăcuțe cu un blestem (*defixionum tabellae*) – la Dierna – demonstrează bogăția universului funerar din spațiul provinciei romane Dacia. Scena banchetului funerar (*silicernium*), bazată în Dacia pe numeroase scene de pe monumentele funerare (zona de maximă răspândire fiind în Dacia Porolissensis) dar și redarea bocitoarelor (pe două *aediculae*

de la Cristești, pe o stelă funerară de la Apulum și pe un fragment arhitectonic de la Napoca) denotă varietate la nivel de simbolistică funerară.

Obolul lui Charon (Mariana Pîslaru). Acest subcapitol prezintă moneda în context funerar, ascensiunea mitului lui Charon în literatura antică și reprezentările acestuia în arta greacă și romană, dar și ampla informație arheologică din necropolele grecești și romane de pe teritoriul Imperiului Roman. Abordată pentru prima dată, pentru teritoriul Daciei, de D. Protase această problemă, reluată în lucrarea de față, este fericit punctată printr-un Catalog al monedelor cu valență de „obol al lui Charon” din Dacia pe baza căruia, fără a se încerca o statistică exhaustivă, sunt trase o serie de concluzii asupra frecvenței depunerii, raportului existent între mormintele de incinerare și cele de inhumare, dispunerea monedei (monedelor) în mormânt, nominalul folosit, concluzia ducând spre ideea că, în Dacia, depunerea obolului lui Charon se practica sporadic.

Ritualuri periodice (Mihai Bărbulescu). Acest studiu completează tabloul ritualurilor funerare prin ansamblul de practici funerare periodice care aveau loc cu ocazia sărbătorilor legate de cultul morților – *Parentalia-Feralia, Lemuria, Rosalia*. Legate indisolubil de setea morților, libațiile sunt atestate arheologic în Dacia prin descoperirea unor dispozitive speciale în cadrul unui complex funerar de la Apulum, precum și prin descoperirea unei cănițe antropomorfe la Potaissa și a unui ulcior antropomorf la Napoca care o înfățișează pe *Moiră Clotho* și, posibil, prin textul unui epitaf de la Gherla.

Cap. IV – *Monumentul funerar, oglindă a societății provinciale* este alcătuit din șapte subcapitole.

Semnificația socială a monumentului funerar (Alexandru Stănescu). Lucrarea constituie o analiză pertinentă asupra monumentului funerar, autorul făcând distincția, deosebit de importantă, între monumentul care adăpostea rămășițele pământești ale defunctului – acesta fiind un *locus religiosus, extra commercium* – și cenotaf – *locus purus*. Concluzia acestei analize asupra monumentelor funerare ale Daciei romane constată o mare diversitate tipologică, cu predominarea netă a stelelor funerare.

Monumentul funerar: text și imagine (Alexandru Stănescu). În acest subcapitol autorul propune interpretarea semnificațiilor scenelor, simbolurilor și figurilor reprezentate pe monumentele funerare încercând descifrarea semnificațiilor acestora în cadrul relației dintre inscripție și suportul monumental. În continuare, stelele sunt grupate în patru categorii (A-D), în funcție de principalele reprezentări din câmpul reliefului și analizate atât din punct de vedere istoric cât și stilistic-artistic, în urma demersului constatându-se faptul că repertoriul simbolistic de pe stelele funerare ale Daciei este foarte restrâns în comparație cu alte zone precum și preferința pentru simboluri de origine greacă sau orientală.

Subcapitolul următor, *Familia* (Alexandru Stănescu), ne introduce în universul familial roman, demers analitic și bine argumentat care ne prilejuiește o investigație profundă a instituției căsătoriei în Dacia romană, în provincie întâlnindu-se toate formele de uniuni conjugale atestate în societatea romană în timpul Principatului: *iustum matrimonium, confarreatio, concubinatus, contubernium*, dar și probleme legate de onomastica latină în Dacia, de transmiterea numelui de la părinți la copiii legitimi, naturali sau adoptați, de la stăpâni la sclavi și liberi.

Signum originis (Mihai Bărbulescu). Lucrarea valorifică informațiile cu privire la *Lupa Capitolina* din Dacia, aceasta fiind reprezentată numai pe monumentele funerare cu o singură excepție – o gemă de aquamarin de la Romula. Cele nouă reprezentări ale mitului lupoacei, prezentate într-un scurt catalog, sunt analizate din punct de vedere stilistic-artistic dar și la

nivel de interpretativ, autorul subliniind – pe baza unei descoperiri de la Novae – „componenta social cetățenească” care reieșea din intenția celor care recurrenceau la acest simbol.

Poezia funerară în Dacia (Ana-Maria Sămărghișan). Cele 14 inscripții, cuprinse într-un repertoriu, tratează unitar inscripțiile versificate de pe teritoriul Daciei în condițiile în care o operă generală, care să trateze în mod special această problemă, nu există. Inscripțiile, descoperite în marile centre ale Daciei dar și în așezări de importanță mai mică, relevă influența latinei populare asupra latinei literare, existența unei influențe a conceptelor filosofice antice asupra poeziei funerare din provincie, preferința pentru hexametru dactil sau spondaic și, nu în ultimul rând, o viață culturală intensă și un real interes pentru literatură.

Testamentul de la Sucidava (Ilie Șandru). Acest subcapitol prezintă inscripția-testament de pe o lespede funerară descoperită la Sucidava, în care defunctul acorda îngrijitorului mormântului său rodul unei vii (*vinea*) și folosința unei case. Inscripția arată importanța acordată lăcașului de veci (*sacra*) și aducerii periodice de ofrande precum și existența în Dacia a unor raporturi juridice romane, a aplicării dreptului roman în provincie.

Interfecti a latronibus (Catherine Wolff). Integrându-se organic în acest capitol, lucrarea aduce în discuție trei inscripții descoperite în Dacia (toate provenind din teritoriul Drobetei) referitoare la fenomenul brigandajului pe teritoriul provinciei în secolul II p.Chr.

Cap. III – *Religie și credințe funerare*. Acest capitol cuprinde șase subcapitole.

Geografia funerară în literatura și filosofia epocii Principatului (Silviu Chiș). Această lucrare reprezintă valorificarea amplei informații literare și filosofice asupra „reprezentărilor lumii de dincolo” în epoca Principatului.

Stăpânii lumii de dincolo (Sorin Nemeti). În acest subcapitol autorul prezintă o imagine de ansamblu asupra credințelor funerare ale populației Daciei romane subliniind faptul că „imaginea lumii de dincolo nu este unitară ci avem reflectate în ierarhia divină infernală diversele tradiții colportate de populațiile colonizate aici”. *Catalogul* cuprinde altare votive și reprezentări sculpturale dedicate divinităților infernale (*Dis Pater* și *Proserpina* – 7, *Sucellus* și *Nantosuelta* – 6, *Aeracura* – 1, *Osiris* – 3).

Hercules și Mercurius gubernator (Mihai Bărbulescu). Acest subcapitol prezintă monumentele funerare (altare, părți componente de *aediculae*, piese votive, pilaștri și lespezi) care îi înfățișează pe Herakles/Hercules – învingătorul morții (9 reprezentări) și pe Mercurius (5), separat sau împreună (5).

Cavalcada funeabră (Sorin Nemeti). Lucrarea cuprinde o *Analiză iconografică a monumentelor din provincia Dacia*, ce aparțin din punct de vedere arhitectonic și sculptural unor categorii diverse și *Eroizare ecvestră și zei cavaleri salvatori în lumea antică*, unde autorul încearcă elucidarea semnificației imaginilor grupului cal-călăreț, precum și un *Repertoriu* care cuprinde 31 de reprezentări ale cavalcadei funebre în Dacia romană.

Destinul (Irina Nemeti). Deși, așa cum ne spune autoarea, materialul arheologic cu privire la *Parcae* nu este prea generos, sunt prezentate aceste divinități care figurau cu siguranță în universul mitic-religios al Daciei. Într-un *Repertoriu* sunt strânse 8 piese – măturii arheologice ale credinței în *Parcae* în Dacia – și, de asemenea, analizate aspectele mitologice și religioase legate de aceste divinități ce patronau momentele de trecere din viața omului.

Din simbolistica ascensiunii sufletului: Vânturile (Silviu Chiș). Lucrarea prezintă evoluția credințelor despre moarte și lumea de dincolo, a concepției despre Vânturi și a rolului jucat de acestea în ansamblul credințelor funerare. În plastica funerară din Dacia, Vânturile (ca simboluri funerare) sunt reprezentate pe 12 piese ce sunt cuprinse într-un *Catalog*.

Cap. IV – *Reflectarea unor grupuri etnice prin rit, ritual și monumente funerare*. Pe parcursul a cinci subcapitole sunt analizate elementele etnice și culturale din Dacia romană pe baza ritului și ritualurilor practicate dar și a monumentelor funerare.

Italicii (Alexandru Stănescu). Acest grup este reprezentat în Dacia de un număr de 36 de inscripții care atestă un număr redus de personaje (46).

Norico-pannonii (Adrian Husar). Remarcabil excurs, acesta urmărește reliefa elementelor celtice din structura etnică și culturală a Daciei romane, surprinse la nivel de necropole și rit funerar (la Cașolț și Calbor, pe valea Oltului transilvan, au fost descoperite necropole tumulare de incinerare în care predomină ceramica celtică de tradiție La Tène, modelată exclusiv la roată) precum și la nivelul monumentelor funerare. *Catalogul*, care încheie această lucrare, prezintă 25 de stele funerare, 52 de *aediculae*, 19 medalioane și 2 altare.

Traci și illiri (Irina Nemeti, Sorin Nemeti). Acest subcapitol analizează grupurile etnice trac și illir din Dacia din perspectiva fenomenului funerar, la nivel de onomastică – ilustrată pe monumentul funerar – tratând, de asemenea, și probleme de iconografie. Lucrarea se încheie cu prezentarea sintetică a necropolelor de incinerare cu groapă simplă (cele care au fost publicate), într-un scurt paragraf făcându-se o trecere în revistă a tratării aceste probleme complexe, de la studiile lui O. Floca până la clasificarea lui M. Garașanin și nuanțările făcute de M. Babeș.

Palmirienii și sirienii (Eduard Nemeth). Lucrarea este dedicată inscripțiilor și monumentelor care provin de la aceste grupuri etnice, concentrate mai ales în jurul centrelor unde au staționat unități palmiriene : Tibiscum – *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* și Porolissum – *numerus Palmyrenorum Porolissensium* dar și în localități fără atestarea unei asemenea unități. În cazul sirienilor atribuirea etnicității este mai puțin sigură decât în cazul palmirienilor.

Ultimul subcapitol, *Maurii* (Eduard Nemeth) se concentrează asupra a două inscripții descoperite la Tibiscum unde s-a constituit, ca și în cazul palmirenilor, un *numerus Maurorum Tibiscensium* – și a unei inscripții de la Micia care ar putea atesta un maur – Aurelius Maurus – *veteranus cohortis Commagenorum* – dar și un *numeri Maurorum Miciensium* din care făcea parte un sirian – Aurelius Surus.

Cap. V – *Reminiscențe antice în spiritualitatea tradițională românească*. Structurat în două părți: *Credința în destin* (Irina Nemeti) și *Practici funerare românești* (Mariana Pîslaru), acest ultim capitol completează inspirat *Funeraria Dacoromana* prin analizarea spiritualității satului românesc pornind de la premisa existenței unui prototip antic care a supraviețuit în universul mitologic românesc, idee bazată pe arhaismul multor credințe populare, pe similitudinile dintre Parce și Ursitoare, pe obiceiurile funerare ale românilor (moneda mortului, lumânarea, comândarea).

Rezumatul în limba germană (p. 481-522, Eduard Nemeth), care va permite intrarea lucrării în circuitul științific internațional, *Abrevieri* (p. 523-527) și lista cu *Autorii* (p. 529) întregesc această lucrare.

Remarcabilă prin înalta ținută științifică, bogata bibliografie și volumul dens de informații, *Funeraria Dacoromana* constituie un moment de referință pentru arheologia funerară românească, indispensabil investigațiilor viitoare.

George Nuțu

Piotr Dyczek, Roman amphorae of the 1st – 3rd centuries A.D. found on the Lower Danube. Typology, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Varşovia 2001, 387 p., cu 219 figuri incluse în text

Lucrarea, apărută la doi ani după varianta în limba poloneză¹, cuprinde: *Introducere* (p. 5-8), cap. I – *Orizonturi teritoriale și cronologice* (p. 9-24), cap. II – *Stadiul cercetărilor și aspecte legate de producția amforelor* (p. 25-50), cap. III – *Tipologia amforelor descoperite în zona Dunării de Jos* (p. 51-254), cap. IV – *Aspecte privind evoluția amforelor romane, cu privire specială asupra zonei Dunării de Jos* (p. 255-306), cap. V – *Amforele și economia* (p. 307-338), *Concluzii* (p. 339-342), *Ștampile, graffiti și dipinti de pe amfore* (p. 343-348), *Bibliografie* (p. 349-376) și *Explicația ilustrațiilor* (p. 377-387).

În rândurile ce urmează, vom face câteva observații în special asupra principalului capitol al lucrării, *Tipologia amforelor descoperite în zona Dunării de Jos*. Recipientele pentru transport sunt clasificate în 38 de tipuri, prezentate, în ordine, în funcție de zona de producție – amfore occidentale, orientale, nord-africane și pontice. În cadrul fiecărui tip sunt prezentate încadrările tipologice ale principalilor specialiști, descrierea pieselor, caracteristicile pastei, volumul recipientelor, originea acestora, răspândirea, inscripțiile (în cazul în care acestea există), conținutul și datarea, ceea ce ar trebui să constituie un exemplu în ceea ce privește abordarea acestui subiect.

Din păcate, lucrarea este practic lipsită de material ilustrativ, fiind prezentată câte o singură amforă (întreagă) pentru fiecare tip, fără precizarea locului descoperirii; în cele mai multe cazuri piesele provin din afara zonei Dunării de Jos, ceea ce ne face să avem rezerve în legătură cu prezența anumitor recipiente pentru transport în zona amintită. P. Dyczek utilizează amfore din diverse lucrări de specialitate pentru ilustrarea fiecărui tip, însă precizează că acestea sunt realizate „după autor”!

În ceea ce privește trimiterele bibliografice legate de atestarea unui tip de amfore în anumite situri, acestea lipsesc în numeroase cazuri. Prezentăm, în acest sens, doar câteva exemple:

- Tipul 15 (cunoscut în literatura de specialitate ca *Almagro 51*), este atestat, după P. Dyczek, la Novae, Noviodunum și Murighiol, fără a proba informația prin vreo trimitere. După știința noastră, acest tip nu este atestat până în prezent în zona Dunării de Jos. Însuși P. Dyczek, nu îl amintește într-o lucrare în care tratează amforele de la Novae².

- Tipul 16 (*Dressel 23*), cunoscut, prin câteva descoperiri în zona la care ne referim, este lipsit, de asemenea de vreo trimitere.

- În cazul tipului 18 (*Kapitän II*) sunt incorecte aproape toate trimiterele, autorul amestecând toponime antice sau moderne cu lucrări din diverse zone care se referă (și) la piesele în discuție.

- Tipul 28 (amforele *Zeest 50, 64, 94, 104 și 105*) este atestat în peste 20 de așezări romane din zona Dunării de Jos (16 dintre acestea fiind situate în Dobrogea), însă autorul probează informația doar printr-o monografie de sit (!)³.

În ceea ce privește tipul 17, considerăm că nu există nici o legătură între amfora occidentală romană timpurie *Camulodunum 189* (variante A după autor) și cea egipteană romano-bizantină *LR 7* (variante B). De fapt piesa cu care P. Dyczek ilustrează varianta B nu

este o amforă egipteană, ci una pontică ce provine de la Tomis, publicată acum aproape 30 de ani de A. Rădulescu⁴ (bineînțeles, și în acest caz, desenul este „după autor”)⁵.

În capitolul 4 ne sunt prezentate mai multe scheme privind evoluția diveselor tipuri din zona Dunării de Jos, însă acestea sunt înțelese, probabil, doar de autor.

Calitatea lucrării ne determină să susținem că bogata listă bibliografică de la sfârșitul acesteia (ce se întinde pe 28 de pagini, conținând cca. 600 de titluri) este doar „de complezență”. În plus, bibliografia prezintă o serie de inconsecvențe, iar numeroase titluri de lucrări și de publicații sau nume de autori sunt greșit redată în limbile în care au apărut (a se vedea, de exemplu, cele românești).

Faptul că lucrarea a apărut (și) într-o limbă de circulație nu reprezintă un atu, acesta putând duce la introducerea, într-o mai mare măsură, în circuitul științific, a unor informații eronate.

1. Dyczek 1999.

2. Dyczek 1996.

3. Barnea *et alii* 1979.

4. Rădulescu 1976, pl. 10 / 4 a.

5. Tipului în care se încadrează piesa de la Tomis i-am dedicat un studiu special (Paraschiv 2000-2001).

Bibliografie

Barnea, Al., Barnea I. (coordonator), Bogdan-Cătănicu, I., Mărgineanu-Cârstoiu, M., 1979, *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, București.

Dyczek, P. 1996, *Novae. Une forteresse de la Première Légion Italique. Remarques concernant les amphores romaines aux Ier-IIIe siècles ap. J.-C.*, Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain 29, Louvain-la-Neuve, 23-40.

Dyczek, P. 1999, *Amfory rzymskie z obszaru dolnego Dunaju. Dystrybucja amfor i transportowanych w nich produktów w I – III w. po Chr.*, Warsaw.

Paraschiv, D. 2000-2001, *Observații asupra unui tip de amfore romano-bizantine*, Pontica 33-34, 459-467.

Rădulescu, A. 1976, *Amfore romane și romano-bizantine din Scythia Minor*, Pontica 9, 99-114.

Dorel Paraschiv

Crișan Mușețeanu în colaborare cu Dan Elefterescu, *Ateliere ceramice romane de la Durostorum*, Muzeul Național de Istorie a României, București 2003, 173 p. + 46 planșe

Lucrarea, apărută sub egida Muzeului Național, reprezintă al IV-lea volum din seria *Monografii* și cuprinde: *Cuvânt înainte* (p. 9-10), *Lista abrevierilor utilizate* (p. 11-13), *Scurt istoric* (p. 14-15), *Ateliere ceramice* (p. 16-32), *Vase terra sigillata locale* (p. 33-42), *Ceramica cu glazură plombiferă* (p. 43-49), *Vasele pentru depozitare și servit* (p. 50-101), *Vase de bucătărie* (p. 102-115), *Vase de cult* (p. 116-121), *Tehnici de decorare* (p. 122-130), *Concluzii*

(p. 131-137), *Anexe* (p. 138-147), *Bibliografie* (p. 148-163), *Rezumat în franceză* (p. 164-173), la care se adaugă 46 de planșe. Aceasta este, de fapt, o încununare a contribuțiilor celor doi autori în mai bine de două decenii, contribuții, legate atât de cuptoarele propriu-zise, cât și de ceramica de epocă romană din situl de pe *limes*-ul danubian. Unele din capitolele lucrării au fost incluse de primul autor în teza de doctorat, susținută în deceniul trecut la Institutul de Arheologie din București, sub coordonarea domnului dr. Alexandru Suceveanu¹.

Publicarea atelierelor ceramice și a producției acestora pe situri vine să completeze un gol în literatura de specialitate, fără acest lucru neputându-se realiza sinteze de valoare. Având în vedere faptul că, la Durostorum, au fost descoperite cele mai multe cuptoare ceramice din Dobrogea, lucrarea domnilor Crișan Mușețeanu și Dan Elefterescu nu poate fi decât salutată de specialiști. Alături de cele de la Telița – *Valea Morilor*², atelierelor de la Durostorum sunt singurele atestate până în prezent, în majoritatea complexelor de acest fel producându-se material tegular. În restul provinciei Moesia Inferior, acestora li se adaugă atelierelor din teritoriul orașului Nicopolis ad Istrum, a căror producție ceramică a fost publicată de regretatul B. Sultov acum aproape două decenii³.

În capitolul *Ateliere ceramice*, cele 19 cuptoare ceramice de la Durostorum sunt clasificate în două categorii, în funcție de forma focarului (circulară sau dreptunghiulară), după care, într-un catalog, pentru fiecare dintre acestea, sunt redate toate caracteristicile ce au putut fi observate, în funcție de starea de conservare a complexelor. Pe lângă cuptoare, o atenție este acordată și tiparelor, rebuturilor și gropilor pentru extragerea lutului, acestea din urmă fiind transformate, de regulă, în gropi menajere.

Partea cea mai importantă a lucrării este dedicată ceramicii produse la Durostorum (p. 33-121). Aceasta este tratată pe categorii de vase legate de funcționalitatea acestora, apoi pe tipuri. Fiecare categorie de vase este însoțită de un catalog, în care sunt prezentate și ilustrate piesele reprezentative. Descrierea tipurilor și vaselor este realizată foarte concis, fără însă a fi omis nici un detaliu de care trebuie să se țină seama în ceramologie, așa cum ne-au obișnuit cei doi autori în numeroasele studii publicate.

Pe lângă ceramică de uz comun (vase pentru depozitare, servit și de bucătărie), la Durostorum se realiza și ceramică de lux – *terra sigillata* (imitații după forma *Dragendorff 39*, produsă pentru prima dată la Lezoux – pentru care s-au descoperit un tipar și un poanson), ceramică cu glazură plumbiferă (reprezentată printr-un *scyphos* și mai multe platouri *Dragendorff 39* și boluri), precum și vase de cult.

În capitolul *Tehnici de decorare*, pe lângă prezentarea acestora (barbotinare, ornare cu roțița dințată și ștampilare), autorii realizează și un repertoriu al motivelor decorative.

În *Concluzii* se menționează faptul că atelierelor ceramice de la Durostorum și-au început activitatea imediat după instalarea aici a legiunii a *XI-a Claudia* și au funcționat până în a doua jumătate a sec. IV, încetarea producției acestora fiind probabil legată de invaziile gotice. Autorii fac și o comparație cu celelalte centre de pe *limes*-ul Dunării de Jos a căror ceramică romană a fost, într-o oarecare măsură, studiată (chiar și în lipsa atestării, până în prezent, a unor cuptoare) și constată că în acestea predomină vasele locale; nu trebuie însă neglijată amprenta occidentală asupra producției locale și, începând cu sfârșitul sec. II p.Chr., nici importurile orientale.

Anexele sunt foarte utile, deoarece piesele din catalog sunt prezentate din nou, pe gropi și cuptoare, la vasele ceramice adăugându-se și celelalte categorii de obiecte din aceste complexe (inclusiv monedele).

Lista bibliografică conține toate titlurile necesare unei astfel de contribuții, iar ilustrația (tipărită pe hârtie crețată) este de bună calitate.

Toate cele enunțate fac lucrarea *Ateliere ceramice romane de la Durostorum* indispensabilă oricărui specialist preocupat de producția ceramică în zona Dunării de Jos.

1. Mușețeanu 1992.
2. Baumann 1995, 269-437.
3. Sultov 1985.

Bibliografie

- Baumann, V. H. 1995, *Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I – IV p. Chr.)*, BiblIP-A 1, Tulcea.
- Mușețeanu, C. 1992, *Ceramica romană de la Durostorum*, București (teză de doctorat – mss.).
- Sultov, B. 1985, *Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (Ist-IVth centuries)*, Terra Antiqua Balcanica 1, Sofia.

Dorel Paraschiv

Alexandru Suceveanu, Mihail Zahariade, Florin Topoleanu, Gheorghe Poenaru Bordea, Halmyris I. Monografie arheologică, Editura Neremia Napocae, Cluj-Napoca 2003, 319 p. (cu 59 figuri incluse în text) + 60 planșe

Lucrarea, apărută la o editură tânără, însă foarte cunoscută pentru publicarea literaturii arheologice, reprezintă al patrulea volum din *Seria Arheologie a Bibliotecii Istro-pontice* și cuprinde: *Cuvânt înainte* (p. 7-8), *I. Cadrul fizico-geografic* (p. 9-19), *II. Istoricul cercetărilor* (p. 21-25), *III. Stratigrafia* (p. 27-41), *IV. Monumente* (p. 43-77), *V. Istorie și organizare* (p. 79-114), *VI. Catalogul descoperirilor* (p. 115-245), *Bibliografie și abrevieri* (p. 247-264), la care se adaugă 60 de planșe (p. 267-319). Aceasta vine după o serie de studii legate de cercetările din fortificația de pe *limes*-ul danubian din ultimele două decenii și la trei ani după un volum privitor la ceramica romană și romano-bizantină¹, volum ce ar fi trebuit să apară, după părerea noastră, tot în seria monografică Halmyris.

Demn de remarcat este faptul că Murighiol – Halmyris este primul șantier arheologic din România pentru care a fost realizat un protocol de colaborare, fiecărui membru din colectivul inițial (format din Al. Suceveanu, M. Zahariade, Fl. Topoleanu, A. Opaț și C. Opaț) revenindu-i de cercetat un sector sau o categorie de materiale.

În *Istoricul cercetărilor*, Al. Suceveanu trece în revistă toate contribuțiile legate de cercetarea fortificației în discuție, începând cu descrierile și planul lui P. Polonic și terminând cu cele din anul 2000. De asemenea, autorul menționează și diversele propuneri de identificare ale diverșilor specialiști oprindu-se, în urma în urma consultării itinerariilor antice și a măsurării distanțelor pe teren, asupra celei de Halmyris. În prezent, nu mai încapă nici o discuție în ceea ce privește identificarea cetății de la est de localitatea Murighiol cu anticul Halmyris, după senzaționala descoperire din anul 2001 a domnilor M. Zahariade și O. Bounegru – este vorba de cripta martirilor Epictet și Astion, uciși în anul 290, în orașul amintit².

În *Stratigrafia* (capitol realizat de Al. Suceveanu, M. Zahariade și Fl. Topoleanu), sunt prezentate rezultatele cercetărilor din anii 1981-1983 și 1985-1986 asupra celor două secțiuni magistrale, secțiuni în care săpătura s-a realizat, acolo unde situația a permis-o, de la „de la firul ierbii până la steril”, ceea ce ar trebui să constituie un exemplu pentru arheologia românească. În urma acestor cercetări, Halmyris este unul din puținele centre urbane din zona Dunării de Jos cu stratigrafia cunoscută în totalitate, aici având două niveluri getice de perioadă elenistică (A și B, datate în sec. IV-III, respectiv II-I a.Chr., cu toate că cea mai timpurie piesă descoperită aici, un fragment de bol greco-oriental, aparține sec. VI a.Chr.), patru romane timpurii (1-4, ce se întind de la sfârșitul sec. I. p.Chr. până în anii 270-275) și nouă romano-bizantine (5-13, datate cu monede de la Probus până la Heraclius). De remarcat este faptul că pe unele porțiuni a fost surprinsă suprapunerea cetății romano-bizantine peste castrul roman timpuriu.

În al patrulea capitol, *Monumente*, sunt tratate *Poarta de Nord* (de către M. Zahariade) și *Edifițiul nr. 1* (de către Fl. Topoleanu).

La Poarta de Nord au fost surprinse patru faze de funcționare (una romană timpurie și trei romano-bizantine); în cadrul acestui subcapitol, sunt studiate toate elementele constitutive ale porții, inclusiv turnurile în formă de *U* care o flanchează, începând cu perioada tetrarhică.

Edifițiul nr. 1, situat în centrul cetății, a constituit locuința unui personaj important al structurilor orășenești, *defensor civitas* sau chiar episcopul după părerea autorului, a fost realizat la începutul perioadei romano-bizantine, pe o construcție mai veche și a funcționat pe parcursul nivelurilor 5-12, ultimul nivel (datat la începutul sec. VII) fiind atestat prin câteva locuințe îngropate sau semiîngropate.

În capitolul următor (realizat de Al. Suceveanu și M. Zahariade) sunt prezentate o serie de considerații legate de elemente de urbanism, organizare militară, administrativă, viață economico-socială și spirituală, precum și de rolul jucat de Halmyris în această zonă.

Catalogul descoperirilor cuprinde *Inscripțiile*, *Monedele* și *Ceramica*.

Inscripțiile, în număr de 21, (studiate de Al. Suceveanu și M. Zahariade) sunt clasificate în dedicații, inscripții votive, funerare și diverse (realizate pe piese ceramice). Chiar dacă, cu o singură excepție (nr. 21), acestea au făcut obiectul unor studii în revistele de specialitate, adunarea lor în acest volum este utilă. Deosebit de importante sunt inscripția de fundație a castrului roman târziu de la sfârșitul Tetrarhiei (nr. 1), cele romane timpurii descoperite în dărâmătura porții de nord care amintesc un *vicus classicorum* (nr. 3-8) și cea care atestă prezența aici a unei *vexillatio* compusă din unități ale legiunilor moesice *I Italica* și a *XI-a Claudia* (nr. 2).

Monedele descoperite până în 1997, în număr de 492, tratate de regretatul Gh. Poenaru Bordea cu acribia-i cunoscută, încep cu două piese callatiene din perioada elenistică și se termină cu două emise de Heraclius în anii 613-614. Autorul ia în considerare în studiul său și cele 296 de monede descoperite în perioada 1981-1987, publicate de C. Opaiț³, cărora le aduce o serie de corecturi.

Fl. Topoleanu reia o serie din piesele ceramice publicate în 2000 pe categorii legate de funcționalitatea acestora și pe tipuri, prezentându-le de această dată pe niveluri de locuire. După părerea noastră, acestea nu-și aveau locul în volumul de față, fiind suficient un tabel de corespondență între contextul stratigrafic și categoria ceramică, tipul, numărul de catalog la sfârșitul primului volum.

Lista bibliografică este foarte consistentă, însă lipsesc titlurile articolelor din publicațiile de specialitate iar ilustrația este excelentă. Din păcate, volumul este lipsit de un rezumat într-o limbă străină.

Cu toate imperfecțiunile sale, lucrarea *Halmyris I* este indispensabilă specialiștilor preocupați nu doar de zona Dunării de Jos, ci de epoca romană în general. Este de dorit ca membrii colectivului de cercetare de pe acest șantier să continue seria monografică, în condițiile în care, între timp, și alte sectoare au fost cercetate (*Poarta de Vest, Edificiul termal, Bazilica cu criptă martirică*), o serie de piese arheologice nu au fost tratate în prezentul volum (sticlăria, obiectele din metal, cele din os, materialele de construcție – *tegullae* etc.), iar numărul altora, prezentate, a crescut (de exemplu, mai multe sute de monede au fost descoperite după 1997).

1. Topoleanu 2000.
2. Zahariade, Bounegru 2003 A; Zahariade, Bounegru 2003 B; Mirițoiu, Soficaru 2003; vezi și Popescu 1994.
3. Opaț 1991.

Bibliografie

- Mirițoiu, N., Soficaru, A. 2003, *Studiu antropologic al osemintelor descoperite în cripta basilicii de la Murighiol (anticul Halmyris)*, Peuce S. N. 1 (14), 531-580.
- Opaț, C. 1991, *Descoperiri monetare în fortificația de la Independența, jud. Tulcea*, Peuce 10, I, 457-483.
- Popescu, E. 1994, *Saints Epictète et Astion, martyrs à Halmyris*, în Popescu, E., *Christianitas daco-romana. Florilegium studiorum*, București, 92-99.
- Topoleanu, Fl. 2000, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d.Ch.)*, Tulcea.
- Zahariade, M., Bounegru, O. 2003 A, *Despre începuturile creștinismului la Dunărea de Jos: Martyrium-ul de la Halmyris*, în Naclad, L., Diaconu, P. (eds.), *Izvoarele creștinismului românesc*, Constanța, 115-126.
- Zahariade, M., Bounegru, O. 2003 B, *The Basilica Episcopalis and the Martyrs' Tomb from Halmyris*, în Petolescu, C. C., Teoteoi, T., Gabor, A. (coordonatori), *Studia Historica et Teologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu*, Iași, 157-162.

Dorel Paraschiv

Ioan C. Opriș, *Ceramica romană târzie și paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV-VI p. Chr.)*, Editura Enciclopedică, București 2003, 241 p. (cu 11 grafice și șase tabele incluse în text) + 64 planșe

Apărută la o editură cu tradiție pentru literatura istorică și arheologică, în condiții grafice foarte bune, cartea domnului Ioan C. Opriș reprezintă teza de doctorat susținută în anul 2000 la Institutul Român de Tracologie, sub coordonarea „patriarhului ceramicii de epocă romană din România”, domnul dr. Gheorghe Popilian. Aceasta se adaugă studiilor monografice de sit privind ceramica romano-bizantină din provinciile Scythia Minor și Moesia Secunda – Halmyris¹, Babadag – *Topraichioi*² și Iatrus³. Până la publicarea exhaustivă și cu competență a

materialului pe situri arheologice, o întreprindere de genul celor avute în vedere de A. Opaït⁴ sau G. Kuzmanov⁵ (referitoare la ceramica romano-bizantină din zona istro-pontică) nu poate fi decât lacunară.

Lucrarea este compusă din: *Cuvânt înainte* (p. 9-11), *Lista abrevierilor* (p. 13-15), *Capitolul I. Introducere istorică și arheologică* (p. 17-33), *Capitolul II. Ceramica romană târzie și paleobizantină descoperită la Capidava* (p. 35-175), *Capitolul III. Concluzii* (p. 177-190), *Bibliografie* (p. 191-217) și *Rezumat în limba engleză* (p. 219-241).

În primul capitol, autorul face un scurt istoric al săpăturilor arheologice din situl de pe *limes*-ul danubian, săpături inițiate în anul 1924 de G. Florescu, aplecându-se în mod special asupra unui *horreum* roman târziu identificat în anii 1942-1943 și cercetat în ultimele două decenii. La edificiul amintit, cercetările au fost coordonate, începând din anul 1992, chiar de dl. Ioan C. Opriș, iar materialul ceramic provenit de aici reprezintă, aproape în exclusivitate, subiectul lucrării de față.

Partea cea mai consistentă a lucrării o reprezintă, desigur, *Ceramica romană târzie și paleobizantină descoperită la Capidava* (capitolul II), unde materialul este prezentat și interpretat pe categorii, zone de proveniență, tipuri și forme.

Capitolul debutează cu amfore, care reprezintă, la fel ca în celelalte situri romano-bizantine a căror ceramică a fost publicată exhaustiv, principala categorie – în cazul Capidavei, acestea dețin 43 % din numărul pieselor prezentate în catalog⁶.

Amforele vest-mediteraneene sunt prezente la Capidava printr-un singur tip – *Spatheia / Keay XXVI*, tip produs atât în nordul Africii cât și în Hispania, în sec. VI și la începutul secolului următor. Amforele *Spatheia* reprezintă principalele vase de transport romano-bizantine de factură occidentală și în celelalte situri din zona istro-pontică⁷.

Amforele orientale sunt atestate prin șapte tipuri – *Carthage L R 1, L R 2, L R 3, L R 4, L R 5, L R 14* și *Zeest 99*, reprezentând 68 % din totalul materialului amforic analizat; dintre acestea, de departe cele mai numeroase sunt piesele *L R 1* și *L R 2*, care reprezintă 31 %, respectiv 23 % din recipientele pentru transport orientale, situație caracteristică și altor situri romano-bizantine din zonă⁸.

La cele șapte tipuri prezentate, autorul adaugă în catalog și cinci piese neidentificate (p. 72-73 / cat. nr. 120-124, pl. XXIV-XXV). Dintre acestea, piesa nr. 122 aparține, cu siguranță, tipului *Carthage L R 3*, iar piesa nr. 124 tipului *Seleucia in Pieria*, așa cum crede și autorul, însă în perioada romano-bizantină aceste vase se realizau doar în situri din bazinul Mării Negre⁹.

Amforele provinciale pontice sunt reprezentate tot prin șapte tipuri – *Kuzmanov XV, Kuzmanov XVI, Opaït B V, Zeest 94, Antonova IX, Kuzmanov XIII* și *Kuzmanov IX*, reprezentând 28 % din numărul recipientelor pentru transport. Numărul mare al acestora și capacitatea foarte redusă (sub 3 l), care le face ineficiente chiar și pentru transportul pe distanțe scurte, pledează pentru existența unor ateliere producătoare ale tipului în discuție la Capidava. Paradoxal, vasele *Kuzmanov XV*, foarte răspândite în epocă în Scythia Minor și Moesia Secunda¹⁰, sunt prezente în catalog prin doar două exemplare, care, în plus, nu provin din sectorul cercetat de autor.

Noi considerăm că autorul trebuia să includă piesa nr. 168 (p. 81, pl. XXVIII) nu în tipul *Zeest 94*, ci într-o variantă mai târzie a acestuia – *Zeest 104* sau *105*, deoarece primul tip de datează în sec. II-III p.Chr. și se caracterizează printr-o capacitate de cca. patru ori mai mare decât a piesei de la Capidava¹¹; o altă observație care trebuie făcută aici este că tipurile *Zeest*

94 (sau 104-105) și Kuzmanov XVII nu se referă la aceleași piese, așa cum susține domnul Ioan C. Opriș în subtitlu. În ceea ce privește amforele *Antonova IX*, pe care autorul le include în rândul produselor pontice, suntem de părere că acestea trebuie considerate importuri, ținând cont de caracteristicile pastei și de atestarea lor în bazinul Mării Mediterane – în Palestina¹², Italia (la Roma – unde sunt considerate produse nord-africane)¹³ și Creta (la Gortina – unde sunt considerate locale)¹⁴. Piesele au structura și culoarea pastei identice, ceea ce ne determină să susținem existența unui singur atelier, sau cel mult, a unei singure regiuni producătoare (cel mai probabil Creta).

Autorul susține că cele două amfore de la Capidava incluse în tipul *Kuzmanov XIII* sunt singurele din Dobrogea, dar, cu aproape patru decenii în urmă, la Dinogetia a fost descoperită o piesă identică cu cele amintite, datată însă în sec. XI-XII deoarece provenea dintr-un bordei¹⁵, cu toate că acesta nu se regăsește în repertoriul formelor medievale timpurii.

Domnul Ioan C. Opriș include în catalog și amforele de masă reprezentate la Capidava prin două tipuri, precum și capacele de amfore, prezente printr-un singur tip, cunoscut în întreaga lume romană din sec. I a.Chr. până la începutul sec. VII p.Chr.

Recipientele pentru conservare (*dolia*) și vasele de bucătărie lucrate pe roata rapidă (oale, cratițe, strecurători, capace) sunt atestate prin foarte puține exemplare, aproape în exclusivitate locale.

Cea mai interesantă parte a lucrării o reprezintă, după părerea noastră, cea dedicată oalelor de bucătărie modelate cu mâna sau pe roata lentă, autorul prezentându-ne piese provenite dintr-un complex închis, datat în a doua jumătate a sec. VI, piese ce pot fi utilizate în încadrarea tipologică și cronologică a celor provenite din alte situri dobrogene. În tratarea acestor vase, domnul Ioan C. Opriș reușește să înlăture unele șabloane prezente în literatura arheologică românească în ultimele decenii, în special în ceea ce privește atribuirea etnică a produselor în discuție (în cazul în care ele nu sunt complet ignorate !).

Vesela pentru servitul lichidelor deține al doilea loc în cadrul descoperirilor ceramice romano-bizantine de la Capidava, cu un procent de 16 %. Aceasta este reprezentată prin ulcioare, căni, cești și cupe care, cu o singură excepție, sunt produse locale.

Surprinzător, vesela pentru servitul mesei ocupă doar locul al patrulea în cadrul categoriilor ceramice, cu o pondere de 10 %, deși în alte situri din Scythia Minor aceasta se situează pe locul al doilea, după amfore¹⁶. În plus, în acest caz trebuie remarcat și numărul mic al formelor, *African Red Slip Ware* fiind reprezentată prin cinci – *Hayes 56, 87, 97, 104 și 105* iar *Late Roman C Ware* prin doar trei – *Hayes 2, 3 și 10*, la acestea adăugându-se o piesă locală, fără analogii.

Autorul include în catalog și cele câteva vase pentru toaletă (unguentarii) precum și patru piese cu caracter liturgic sau devoțional (un *turibulum* și trei *ampulae*), acestea din urmă, foarte importante datorită rarității lor.

Opaițele, pe care domnul Ioan C. Opriș le încadrează în zece tipuri, reprezintă ultima categorie ceramică prezentată în lucrare. Majoritatea pieselor sunt de factură provincială pontică (unele imitând obiecte de import). Despre câteva lucerne se poate afirma, datorită analogiilor, a caracteristicilor pastei și a manierei de fabricare că sunt importuri orientale sau nord-africane.

Concluziile, vasta bibliografie, rezumatul în limba engleză și ilustrația excelentă întregesc lucrarea.

Remarcabil pentru această lucrare este faptul că, atât pentru amfore cât și pentru alte categorii ceramice, autorul dă, atunci când este posibil, capacitatea acestora, aflată prin măsurători experimentale sau prin calcule matematice, în l și în unități de măsură romane – *sextarii, congii, modii, amphorae*.

În ceea ce privește proveniența ceramicii de la Capidava, observăm că, la fel ca în cazul altor situri romano-bizantine din Scythia Minor și Moesia Secunda, pe primul loc se situează piesele orientale, acestea fiind urmate de cele provinciale pontice și de cele vest-mediteraneene. Diferențele în ceea ce privește ponderea diverselor categorii față de cazul altor situri (în special numărul mic de vase pentru servitul mesei și de bucătărie) o putem pune pe seama funcționalității edificiului cercetat de autorul lucrării.

Deși *Ceramica romană târzie și paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV–VI p.Chr.)* tratează, aproape în exclusivitate, materialul provenit din sectorul pe care autorul îl coordonează (cu toate că în situl de pe *limes*-ul danubian se efectuează săpături pe mai multe sectoare), aceasta constituie un exemplu pentru colectivele de cercetare de pe alte șantiere de epocă romană și romano-bizantină din Dobrogea și, în general, pentru arheologia românească, în condițiile în care, în depozitele diverselor instituții „rămân inedite” tone de materiale.

1. Opaïț 1991a; Topoleanu 2000. Lucrările tratează întreaga ceramică a sitului, în care piesele romano-bizantine reprezintă peste 95 %.
2. Opaïț 1991b.
3. Böttger 1982; Böttger 1991.
4. Opaïț 1996. Excepțând amforele, autorul se bazează în primul rând pe materialul de la Halmyris și Babadag – *Topraichioi*.
5. Kuzmanov 1985. Autorul se bazează pe ceramica din câteva situri din nord-estul Bulgariei.
6. Pentru comparație, la Halmyris acestea reprezintă 42,64 % (Topoleanu 2000, 227, 255/ tab. XXXVIII), iar la Babadag – *Topraichioi* peste 50 % (Opaïț 1991b, 251/ tab. 4).
7. Excepție o constituie doar Tomisul, unde acestea reprezintă doar 5 % din numărul amforelor nord-africane, situându-se în urma recipientelor *Keay VIII, LXI-LXII, LV, LVII și XXXV* (calculare după Opaïț 1997-1998).
8. La Halmyris amforele orientale reprezintă 67,2 %, iar *L R 1* și *L R 2* 37 %, respectiv 33,6 % din aceste produse (Topoleanu 2000, 132, 135). Pentru alte situri, ponderea vaselor *L R 1* și *L R 2* din numărul total al amforelor este următoarea: Babadag – *Topraichioi* – 18,2 %, respectiv 16 % (calculare după Opaïț 1991b, 240/ tab. 1); *Ibida* – 44,1 %, respectiv 23,5 % (calculare după catalogul din Opaïț 1991c); *Acrae și Bizone* – 34 %, respectiv 31 % (calculare după catalogul din Kuzmanov, Salkin 1992); *Iatrus* – 6,5 %, respectiv 22,4 % (calculare după Böttger 1991, 157/ tab. 1).
9. Paraschiv 2000-2001, 462-463.
10. La Halmyris dețin primul loc în cadrul amforelor pontice, cu 30,6 % din numărul acestor produse și 8,9 % din întregul material amforic (Topoleanu 2000, 151, 158/ tab. XXII). La Babadag – *Topraichioi* vasele *Kuzmanov XV* reprezintă 6,3 % din recipientele pentru transport (calculare după Opaïț 1991b, 240/ tab. 1), iar la *Iatrus* 3,6 % (calculare după Böttger 1991, 157/ tab. 1).
11. Zeest 1960, 118, 121-122, pl. 38, 41. Volumul amforelor *Zeest 94* a fost stabilit de noi pe baza măsurătorilor experimentale asupra unor amfore întregi din depozitele Muzeului de Istorie și Arheologie Tulcea.
12. Zemmer 1977, 79, pl. 23/ 67, *apud* Opaïț 1996, 69.
13. Saguí, Ricci, Romei 1995 (1997), 36, fig. 2/ 4-5.
14. Portale, Romeo 2000, 422, fig. 5/ 44.
15. Barnea I. 1967, 264, 266, fig. 159/ 3.

16. La Halmyris aceasta deține 25,5 % din întreaga ceramică, fiind reprezentată prin 20 de forme orientale și 15 nord-africane, la care se adaugă 11 piese de factură provincială pontică (Topoleanu 2000, 41-87, 220-224, 255/ tab. XXXVIII).

Bibliografie

- Barnea, I. 1967, *Ceramica de import*, în Ștefan, Gh., Barnea, I., Comșa, M., Comșa, E., *Dinogetia I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericiuța – Garvăn*, BiblArh XIII, București, 229-276.
- Böttger, B. 1982, *Die Gefäßkeramischen aus dem Kastell Iatrus*, în *Iatrus – Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der Unteren Donau. II. Ergebnisse der Ausgrabungen 1966-1973*, Akademie Verlag, Berlin, 33-148, pl. 11-54.
- Böttger, B. 1991, *Die Gefäßkeramischen Funde (1975-1981)*, în *Iatrus – Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau IV Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1981*, Akademie Verlag, Berlin, 157-166, pl. 45-54.
- Kuzmanov, G. 1985, *Rannovizantijska keramika ot Trakija i Dakija (IV – nacialoto na VII v.)*, RazPr XIII, Sofia.
- Kuzmanov, G., Salkin, A. 1992, *Anticini amfori akvatoriata na Cernomorskato kraibrejje na Iojna Dobrudja*, *Izvestija Varna* 28 / 43, 27-61.
- Opaït, A. 1991a, *Ceramica din așezarea și cetatea de la Independența (Murighiol) – secolele V î.e.n. – VII e.n.*, *Peuce* 10, I, 133-180; II, 165-216.
- Opaït, A. 1991b, *Ceramica*, în Opaït, A., Zahariade, M., Poenaru-Bordea, Gh., Opaït, C., *Fortificația și așezarea romană târzie de Babadag – Topraichioi*, *Peuce* 10, I, 211-260; II, 230-283.
- Opaït, A. 1991c, *O săpătură de salvare în orașul antic Ibida*, *SCIIVA* 42, 1-2, 21-56.
- Opaït, A. 1996, *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia Minor (secolele IV-VI p. Ch). Producția ceramicii locale și de import*, *Bibliotheca Thracologica XVI*, București.
- Opaït, A. 1997-1998, *North African and Spanish amphorae in Scythia Minor*, *Il Mar Nero* 3, 47-95.
- Paraschiv, D. 2000-2001, *Observații asupra unui tip de amfore romano-bizantine*, *Pontica* 33-34, 459-467.
- Portale, E. C., Romero, I. 2000, *Le anfore locale di Gortina ellenistica e romana*, *RCRFActa* 36, Abingdon, 417-426.
- Saguí, L., Ricci, M., Romei, D. 1995 (1997), *Nuovi dati ceramologici per la storia economica di Roma tra VII e VIII secolo*, în Démians d'Archimbaud, G. (ed.), *La céramique médiévale en Méditerranée. Actes du VIe Congrès de l'Association Internationale pour l'Étude des Céramiques Médiévales en Méditerranée, Aix-en-Provence, 13-18 novembre 1995*, Aix-en-Provence, 35-48.
- Topoleanu, F. 2000, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d.Ch.)*, Tulcea.
- Zeest, I. B. 1960, *Keramičeskaja tara Bospora*, *MIA* 83.
- Zemmer, A. 1977, *Storage jars in ancient sea trade*, Haifa.

Dorel Paraschiv

Victor Henrich Baumann, *Sângele martirilor*, Editura Arhiepiscopiei Tomisului, Constanța, 2004, 231 p. + 9 planșe

Cercetarea întreprinsă de-a lungul multor decenii referitoare la cunoașterea romanității din regiunile Dunării de Jos și implicit a difuzării și acceptării pe scara largă de către autohtonii teritoriilor menționate a creștinismului a obținut, după cum se știe, rezultate de prestigiu care au contribuit hotărâtor la clarificarea unor importante și interesante aspecte de cultură materială și de viață spirituală. În acest context, evidențierea rolului aparte pe care creștinismul l-a jucat în amplul și complexul proces de romanizare din zonele amintite, precum și aportul substanțial pe care l-a adus la transformările vechilor mentalități religioase, dar și la menținerea unor benefice și strânse legături cu civilizația romană în general, au facilitat formularea unor valoroase concluzii menite să ofere o corectă înțelegere a evenimentelor derulate în timp, definitorii pentru destinele romanității orientale.

În ansamblul difuzării și implementării noii religii în zonele sud-estului european o însemnată deosebită o are Schytia Minor, posesiune a imperiului roman, care a cunoscut încă din primul secol al mileniului I p.Chr. o intensă viață creștină.

Cunoașterea vieții spirituale creștine din aceste regiuni ale imperiului roman a beneficiat, pe lângă unele știri din izvoarele scrise ale vremii, mai ales de aportul cercetărilor arheologice întreprinse în ultima jumătate de secol cu rezultate notorii, între care se numără și excepționala descoperire a martirionului de la Niculițel, județul Tulcea.

Acest remarcabil monument al religiei creștine, scos la iveală prin săpăturile întreprinse în anul 1971 și cercetat ulterior cu intermitențe până în anul 1994, beneficiază acum de o temeinică monografie intitulată sugestiv *Sângele martirilor* elaborată de dr. Victor Henrich Baumann, unul dintre cei mai avizați specialiști ai epocii romane din zonele Dunării de Jos și unul dintre cei mai buni cercetători ai creștinismului daco-roman.

Lucrarea este structurată judicios în patru principii, completate cu o bogată bibliografie, indice de nume și locuri, ilustrații și cu un cuprinzător rezumat în limba engleză.

Autorul acestei valoroase sinteze și-a propus mai întâi să prezinte, într-o succintă introducere istorică, situația *limes*-ului dunărean în secolul al IV-lea, informațiile despre autohtoni și migratori din zonele menționate și mai ales din cele de la stânga Dunării. De asemenea, este înfățișată în linii generale evoluția creștinismului timpuriu de la Dunărea de Jos, etalându-se numeroase date noi de ordin arheologic, informațiile transmise de izvoarele scrise privitoare la viața creștină și la martirii noii religii din Dacia Pontică, precum și existența bazilicilor și martirioanelor din mediul rural al zonei, completate și de știrile despre biserica goților și în final cu datele despre bazilica martirică de la Niculițel. Toate acestea alcătuiesc un veritabil și util tablou al derulării vieții creștine din Dobrogea din prima jumătate a mileniului I p.Chr., formulându-se puncte de vedere și concluzii noi, menite să clarifice multe din aspectele încă puțin cunoscute din istoria acestui inegalabil fenomen de spiritualitate care a fost creștinismul daco-roman.

Deosebit de interesante și binevenite pentru specialiști și deopotrivă pentru toți cei interesați de problemele religioase, considerăm că sunt și cele două capitole finale ale cărții, în care se prezintă istoricul cercetărilor arheologice, elementele tehnice, propunerile de restaurare și studiul de arhitectură. Cartea de față ni se înfățișează astfel ca un excelent model de valorificare științifică și muzeistică a unui monument, având nu numai o deosebită semnificație istorică și

religioasă, ci și o complexitate aparte, în comparație cu alte vestigii arheologice. În acest context trebuie să subliniem mai ales clarificările pe care dr. Victor Henrich Baumann le aduce privitoare la datarea martirionului de la Niculițel, locul lui în ansamblul monumentelor de acest gen din zonă, contextul politic în care s-au petrecut martirizările unora din discipolii și propovăduitorii noii religii în societatea păgână din stânga Dunării, numărul și semnificația culturală a jertfelor umane și, nu în ultimul rând, consecințele directe ale acestor sacrificii pentru biruința creștinismului, în general. De aceea considerăm că titlul sugestiv *Sângele martirilor*, pe care autorul l-a ales pentru sinteza de față, ilustrează cât se poate de elocvent una din perioadele tragice din istoria creștinismului de la Dunărea de Jos marcată de agresiunea lumii păgâne.

Completată cu o bogată și instructivă literatură de specialitate, cu o listă de lucrări referitoare special la bazilica martirică de la Niculițel, cu un interesant indice de nume și locuri și cu o ilustrație adecvată, sugestivă și de un excelent nivel tehnic, lucrarea elaborată de dr. Victor Henrich Baumann își dovedește pe deplin utilitatea, de a valorifica științific și muzeistic un monument religios de excepție, evidențiindu-i, cu deosebită competență, importanța și semnificația sa istorică și culturală în ansamblul desfășurării creștinismului din zonele sud-est europene.

Scrisă cu talent pe baza unei documentări exhaustive, lucrarea *Sângele martirilor* reprezintă, neîndoind, o temeinică contribuție științifică la cunoașterea unui fenomen de spiritualitate unic, derulat și în această parte a lumii romane și care a impulsionat pe scară largă acceptarea noii religii în sânul populației locale și chiar a unora dintre migratorii stabiliți în zonă.

Tipărită cu binecuvântarea Arhiepiscopiei Tomisului și apărută în editura acestei înalte instanțe religioase, în colecția *Izvoarele creștinismului românesc* într-o formă grafică remarcabilă, lucrarea *Sângele martirilor* constituie nu numai un eveniment științific și editorial ci și o expresie elocventă a unor înalte simțiri spirituale.

Dan G. Teodor